Ролята на Николай Ив. Николаев в дискусията за истинското българско църковно пеене

Стефка Венкова*

Резюме: В статията се очертават важните приноси на Николай Ив. Николаев в дискусията за истинското българско църковно пеене, разгърнала се от 90-те години на XIX до средата на XX век. Неговата роля в нея е решаваща, макар и невинаги очевидна поради това, че той не се включва в полемиката в периодичния печат със свои публицистични текстове. Целенасочената му и последователна музикална и обществена дейност обаче го превръщат в един от основните идеолози и двигатели в нея. Безспорен е неговият принос по отношение на издирването и публикуването на напевите от репертоара на „Болгарский роспев", на прокарването и отстояването на идеята за тяхното въвеждане в богослужебната практика на мястото на източното пеене, на превръщането им в една от посоките на развитие на новото авторско многогласно църковномузикално творчество. Представят се акценти в работата му като църковен диригент и като председател на Българския музикален съюз, в които той неотстъпно следва идеята за реформа на българската църковна музика.

Ключови думи: *Болгарский роспев, старобългарско църковно пеене, източно църковно пеене, църковнохоров диригент, Български музикален съюз*

Увод

Безспорно е значението на Николай Ив. Николаев за развитието на българската църковна музика от края на XIX и първата половина на XX век. Определян като „първия български църковнохоров

* **Доц. д-р Стефка Венкова** – сектор „Музика", Институт за изследване на изкуствата – Българска академия на науките; e-mail: venkovast@yahoo.com
Студията е резултат от изпълнението на проект BG16RFPR002-1.014-0011 „Устойчиво развитие на Център за върхови постижения „Наследство БГ", финансиран по процедура за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ № BG16RFPR002-1.014 „Устойчиво развитие на Центрове за върхови постижения и Центрове за компетентност, в т.ч. и на конкретни инфраструктури или техни обединения от Национална пътна карта за научна инфраструктура".

Литература / Bibliography

Антонова, Цветомира (2013). Българските екзарси. – В: *Двери на православието*, 15 февруари 2013 [Antonova, Tsvetomira (2013). Balgarskite ekzarsi. – In: Dveri na pravoslavieto, 15 fevruari 2013], https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,392/catid,145/id,16657/view,article/ (29.05.2026).

Байданов, Георги (1891). Църковнославянский напев. – В: *Гусла*, 1891, № 1, с. 5 – 8 [Baydanov, Georgi (1891). Tsarkovnoslavyanskiy napev. – In: Gusla, 1891, № 1, s. 5 – 8].

Байданов, Георги (1899). Няколко думи върху техническото устройство и произхождението на българския черковен напев. Пловдив, 1899 [Baydanov, Georgi (1899). Nyakolko dumi varhu tehnicheskoto ustroystvo i proizhozhdenieto na balgarskiya cherkoven napev. Plovdiv, 1899].

Берсенев, А. П. (1925). Кой е Николай Ив. Николаев? Sursum corda. – В: *Музикален вестник*, год. 10, № 10 – 11, 25 ноември 1925, с. 8 – 9 [Bersenev, A. P. (1925). Koy e Nikolay Iv. Nikolaev? Sursum corda. – In: Muzikalen vestnik, god. 10, № 10 – 11, 25 noemvri 1925, s. 8 – 9].

Богданова-Димитрова, Роксана (2018). Щрихи от портрета на шуменския музикант Димитър Тюлев (1882 – 1946). – В: *Дзяло, е-списание в областта на хуманитаристиката*, 6, 2018, № 12 [Bogdanova-Dimitrova, Roksana (2018). Shtrihi ot portreta na shumenskiya muzikant Dimitar Tyulev (1882 – 1946). – In: Dzyalo, e-spisanie v oblastta na humanitaristikata, 6, 2018, № 12], http://www.abcdar.com/magazine/XII/Dimitrova_1314-9067_XII.pdf (10.04.2026).

Българското книжовно… (1909). Българското книжовно дружество… Музикална хроника. – В: *Музикален вестник*, год. 6, № 7 – 8 – 9, май – юни – юли 1909, с. 17 [Balgarskoto knizhovno… (1909). Balgarskoto knizhovno druzhestvo… Muzikalna hronika. – In: Muzikalen vestnik, god. 6, № 7 – 8 – 9, may – yuni – yuli 1909, s. 17].

Венкова, Стефка (2016). Апостол Николаев-Струмски: живот, вдъхновен от музиката. София: ИИИзк – БАН, 2016 [Venkova, Stefka (2016). Apostol Nikolaev-Stroumsky: zhivot, vdahnoven ot muzikata. Sofia: IAS – BAS, 2016].

Венкова, Стефка (2026). Изграждане на новия музикален живот в България – делото на Николай Ив. Николаев (1852 – 1938). София: ИИИзк, 2026 [Venkova, Stefka (2026). Izgrazhdane na noviya muzikalen zhivot v Bulgaria – deloto na Nikolay Iv. Nikolaev (1852 – 1938). Sofia: IAS, 2026].

Вознесенски, Иван (1891). Осмогласные роспевы трех последных веков Православной русской церкви II. Болгарский роспев или напевы на „Бог Господ" Югозападной Православной Церкви (Техническое построение). Кіев: Тип. с. В. Кульженко. Ново-Елисаветинская ул. соб. дом., 1891 [Voznesensky, Ivan (1891). Osmoglasnyye rospevy trekh poslednykh vekov Pravoslavnoy russkoy tserkvi II. Bolgarskiy rospev ili napevy na „Bog Gospod" Yugozapadnoy Pravoslavnoy Tserkvi (Tekhnicheskoe postroyeniye). Kiev: Tip. s. V. Kul'zhenko. Novo-YElisavetinskaya ul. sob. dom., 1891].

Дейността и решенията… (1905). Дейността и решенията на III музикален конгрес. Извлечение от протоколите. – В: *Музикален вестник*, год. 2, № 10, 1 септември 1905, с. 5 – 6 [Deynostta i resheniyata… (1905). Deynostta i resheniyata na III muzikalen kongres. Izvlechenie ot protokolite. – In: Muzikalen vestnik, god. 2, № 10, 1 septemvri 1905, s. 5 – 6].

Дейността и решенията… (1907). Дейността и решенията на V музикален конгрес. Кратки извлечения от протоколите. – В: *Музикален вестник*, год. 4, № 9 – 10, септември 1907, с. 6 – 7 [Deynostta i resheniyata… (1907). Deynostta i resheniyata na V muzikalen kongres. Kratki izvlecheniya ot protokolite. – In: Muzikalen vestnik, god. 4, № 9 – 10, septemvri 1907, s. 6 – 7].

Динев Петър (1929). Народна литургия на св. Йоана Златоуста за народно пение на два и на три гласа върху църковно-източни напеви. София: Печатница С. М. Стайков, 1929 [Dinev, Petar (1929). Narodna liturgiya na sv. Yoana Zlatousta za narodno penie na dva i na tri glasa varhu tsarkovno-iztochni napevi. Sofia: Pechatnitsa S. M. Staykov, 1929].

Динев, Петър (1936 – 1937). Съвременното състояние на църковната музика в България. – В: *Музикална мисъл*, год. 1, 1936 – 1937, № 2, с. 3 – 6 [Dinev, Petar (1936 – 1937). Savremennoto sastoyanie na tsarkovnata muzika v Bulgaria. – In: Muzikalna misal, god. 1, 1936 – 1937, № 2, s. 3 – 6].

Динев, Петър (1938 – 1939). Какво са дали българите в музиката до Освобождението ни. – В: *Музикална мисъл*, год. 2, 1938 – 1939, № 2, с. 2 – 7 [Dinev, Petar (1938 – 1939). Kakvo sa dali balgarite v muzikata do Osvobozhdenieto ni. – In: Muzikalna misal, god. 2, 1938 – 1939, № 2, s. 2 – 7].

Драганова, Росица (2024). Музиканти просветители в следосвобожденската епоха. Карел Махан, Георги Байданов. София: ИИИзк – БАН, 2024 [Draganova, Rossitsa (2024). Muzikanti prosvetiteli v sledosvobozhdenskata epoha. Karel Mahan, Georgi Baydanov. Sofia: IAS – BAS, 2024].

Една крупна реформа… (1921). Една крупна реформа в нашата църква. – В: *Музикален вестник*, год. 7, № 9, 1 август 1921, с. 2 [Edna krupna reforma… (1921). Edna krupna reforma v nashata tsarkva. – In: Muzikalen vestnik, god. 7, № 9, 1 avgust 1921, s. 2].

Компанейски, Николай (1907). Литургия св. Йоанна Златоустаго болгарского распева. Москва: П. Юргенсон, 1907 [Kompaneysky, Nikolay (1907). Liturgiya sv. Yoanna Zlatoustago bolgarskogo raspeva. Moskva: P. Yurgenson, 1907].

Кръстев, Александър (1929). *Литургия на Св. Йоан Златоуст. Наредил и приспособил за двугласен хор Александър Кръстев – диригент на катедралния хор във Варна.* Варна: Светлина, 1929 [Krastev, Aleksandar (1929). Liturgiya na Sv. Yoan Zlatoust. Naredil i prisposobil za dvuglasen hor Aleksandar Krastev – dirigent na katedralniya hor vav Varna. Varna: Svetlina, 1929].

Куюмджиев, Юлиан (2003). Многогласната литургия в българската музика (1878 – 30-те години на XX век). София: Пони, 2003 [Kujumdzhiev, Yulian (2003). Mnogoglasnata liturgiya v balgarskata muzika (1878 – 30-te godini na XX vek). Sofia: Poni, 2003].

Куюмджиев, Юлиан, съст. и ред. (2011). Кое е истинското българско църковно пеене? Пловдив: Коала прес, 2011 [Kuyumdzhiev, Yulian, sast. i red. (2011). Koe e istinskoto balgarsko tsarkovno peene? Plovdiv: Koala pres, 2011].

Куюмджиев, Юлиан (2013). Културноисторически аспекти на дискусията за истинското българско църковно пеене. Пловдив: Коала прес, 2013 [Kujumdzhiev, Yulian (2013). Kulturnoistoricheski aspekti na diskusiyata za istinskoto balgarsko tsarkovno peene. Plovdiv: Koala press, 2013].

Куюмджиева, Светлана (1982). „Болгарский роспев" през погледа на първите български музикални общественици след Освобождението и спорът около него. – В: *Българско музикознание*, 1982, № 1, с. 121 – 128 [Kuyumdzhieva, Svetlana (1982). „Bolgarskiy rospev" prez pogleda na parvite balgarski muzikalni obshtestvenitsi sled Osvobozhdenieto i sporat okolo nego. – In: Bulgarian Musicology, 1982, № 1, s. 121 – 128].

Куюмджиева, Светлана (2020). На кръстопътя на традициите: кое е истинското българско църковно пеене? Стара българска музика III: IX – XIX в. София: НМА „Проф. Панчо Владигеров", 2020 [Kuyumdzhieva, Svetlana (2020). Na krastopatya na traditsiite: koe e istinskoto balgarsko tsarkovno peene? Stara balgarska muzika III: IX – XIX v. Sofia: NAM „Prof. Pancho Vladigerov", 2020].

Манов, Атанас (1921). Предизвикан отговор. – В: *Музикален вестник*, год. 7, № 10, 10 август 1921, с. 6 [Manov, Atanas (1921). Predizvikan otgovor. – In: Muzikalen vestnik, god. 7, № 10, 10 avgust 1921, s. 6].

Махан, Карел (1900/2011). Пеенето в средните училища и новият законопроект. – В: **Куюмджиев, Юлиан** (съст. и ред.). *Кое е истинското българско църковно пеене?* Пловдив: Коала прес, 2011, с. 20 – 23 / 1. изд. в: *Училищен преглед*, 1900, № 9, с. 759 – 763. [Machář, Karel (1900/2011). Peeneto v srednite uchilishta i noviyat zakonoproekt. – In: Kuyumdzhiev, Yulian (sast. i red.). Koe e istinskoto balgarsko tsarkovno peene? Plovdiv: Koala pres, 2011, s. 20 – 23 / 1st ed. in: Uchilishten pregled, 1900, № 9, s. 759 – 763].

На 25 септември… (1905). На 25 септември т.г. в 3 часа… Вътрешна хроника. – В: *Музикален вестник*, год. 3, № 1 – 2, 1 декември 1905, с. 14 [Na 25 septemvri… (1905). Na 25 septemvri t.g. v 3 chasa… Vatreshna hronika. – In: Muzikalen vestnik, god. 3, № 1 – 2, 1 dekemvri 1905, s. 14].

Назначена е комисия… (1906). Назначена е комисия от г.г. Николай Ив. Николаев… Вътрешна хроника. – В: *Музикален вестник*, год. 3, № 5, март 1906, с. 14 [Naznachena e komisiya… (1906). Naznachena e komisiya ot g.g. Nikolay Iv. Nikolaev… Vatreshna hronika. – In: Muzikalen vestnik, god. 3, № 5, mart 1906, s. 14].

Неохотно вземаме… (1905). Неохотно вземаме да се занимаем… Вътрешна хроника. – В: *Музикален вестник*, год. 3, № 1 – 2, 1 декември 1905, с. 15 – 16 [Neohotno vzemame… (1905). Neohotno vzemame da se zanimaem… Vatreshna hronika. – In: Muzikalen vestnik, god. 3, № 1 – 2, 1 dekemvri 1905, s. 15 – 16].

Николаев, Николай (1904). Доклад на I Музикален конгрес до господина министра на Народното Просвещение. – В: *Музикален вестник*, год. 1, № 8, 9 и 10, 1 октомври 1904, с. 4 – 6 [Nikolaev, Nikolay (1904). Doklad na I Muzikalen kongres do gospodina ministra na Narodnoto Prosveshtenie. – In: Muzikalen vestnik, god. 1, № 8, 9 i 10, 1 oktomvri 1904, s. 4 – 6].

Николаев, Николай (1924). Литургийно песнопение за детски или народни хорове. Предговор. София, 1924 [Nikolaev, Nikolay (1924). Liturgiyno pesnopenie za detski ili narodni horove. Predgovor. Sofia, 1924].

Николаев, Николай (1934). Кратки отговори на писменото запитване от страна на Министерството на народното просвещение относно живота и дейността на известния български музикален и обществен деец Господин Николай Иван Николаев. Ръкопис. Личен архив Сабина Николаева-Йоцова, 1934 [Nikolaev, Nikolay (1934). Kratki otgovori na pismenoto zapitvane ot strana na Ministerstvoto na narodnoto prosveshtenie otnosno zhivota i deynostta na izvestniya balgarski muzikalen i obshtestven deets Gospodin Nikolay Ivan Nikolaev. Rakopis. Lichen arhiv Sabina Nikolaeva-Yotsova, 1934].

Николов, Анастас (1905). Старобългарско народно пеене по старите руски нотни ръкописи от XVII и XVIII в. Кн. 1 – Литургия. Предговор. Санкт Петербург: Шмидт, 1905 [Nikolov, Anastas (1905). Starobalgarsko narodno peene po starite ruski notni rakopisi ot XVII i XVIII v. Kn. 1 – Liturgiya. Predgovor. Sankt Peterburg: G. Shmidt, 1905].

Николов, Анастас (1921а). По обновата на църковното пеене и църковно-народния събор. – В: *Музикален вестник*, год. 7, № 6 – 7, 1 – 15 юни 1921, с. 2 – 4 [Nikolov, Anastas (1921a). Po obnovata na tsarkovnoto peene i tsarkovno-narodniya sabor. – In: Muzikalen vestnik, god. 7, № 6 – 7, 1 – 15 yuni 1921, s. 2 – 4].

Николов, Анастас (1921б). Старобългарско църковно пение по руските нотни ръкописи от XVII и XVIII векове. Литургия за народен хор. София: С. М. Стайков, 1921 [Nikolov, Anastas (1921b). Starobalgarsko tsarkovno penie po ruskite notni rakopisi ot XVII i XVIII vekove. Liturgiya za naroden hor. Sofia: S. M. Staykov, 1921].

Николов, Анастас (1921в). Старобългарско църковно пение по руските нотни ръкописи от XVII и XVIII векове. Литургия ч. II. Празднични служби за народен хор. София: С. М. Стайков, 1921 [Nikolov, Anastas (1921v). Starobalgarsko tsarkovno penie po ruskite notni rakopisi ot XVII i XVIII vekove. Liturgiya ch. II. Prazdnichni sluzhbi za naroden hor. Sofia: S. M. Staykov, 1921].

Първият музикален конгрес (1904). Първият музикален конгрес. Вътрешна хроника. – В: *Музикален вестник*, год. 1, № 1, 1 януари 1904, с. 6 – 7 [Parviyat muzikalen kongres (1904). Parviyat muzikalen kongres. Vatreshna hronika. – In: Muzikalen vestnik, god. 1, № 1, 1 yanuari 1904, s. 6 – 7].

Смоленски, Степан (1906). Из дорожных впечатлений (продолжение). – В: *Музыкальная газета*, год. 13, № 43, 23 октября 1906, с. 961 – 970 [Smolensky, Stepan (1906). Iz dorozhnykh vpechatleniy (prodolzheniye). – In: Muzykal'naya gazeta, god. 13, № 43, 23 oktyabrya 1906, s. 961 – 970].

Стоянов, Димитър (1920). Първи струни (Спомени из детинството ми за юбиляра). – В: *Спомени за Н. Ив. Николаев по случай 45-годишния му юбилей (2 май 1875 – 1 август 1920)*. София, 1920, с. 25 – 38 [Stoyanov, Dimitar (1920). Parvi struni (Spomeni iz detinstvoto mi za yubilyara). – In: Spomeni za N. Iv. Nikolaev po sluchay 45-godishniya mu yubiley (2 may 1875 – 1 avgust 1920). Sofia, 1920, s. 25 – 38].

Т. (1904). Кратки исторически сведения за българския черковен напев. Кога и как е пренесен той в Русия. Място на неговото произхождение. Самостоятелен ли е българският черковен напев, трябва ли да послужи за основа на бъдещи реформи и какви реформи трябва да станат в черковното ни пение. I. – В: *Музикален вестник*, год. 1, № 1, 1 януари 1904, с. 3 – 4 [T. (1904). Kratki istoricheski svedeniya za balgarskiya cherkoven napev. Koga i kak e prenesen toy v Russia. Myasto na negovoto proizhozhdenie. Samostoyatelen li e balgarskiyat cherkoven napev, tryabva li da posluzhi za osnova na badeshti reformi i kakvi reformi tryabva da stanat v cherkovnoto ni penie. I. – In: Muzikalen vestnik, god. 1, № 1, 1 yanuari 1904, s. 3 – 4].

Т. Д. (1906). Старобългарско черковно пение. Литургия. – В: *Музикален вестник*, год. 3, № 3 – 4, януари – февруари 1906, с. 3 – 5 [T. D. (1906) Starobalgarsko cherkovno penie. Liturgiya. – In: Muzikalen vestnik, god. 3, № 3 – 4, yanuari – fevruari 1906, s. 3 – 5].

Тончева, Елена (1981). Манастирът Голям Скит – школа на „Болгарский роспев". Т. 1. София: Музика, 1981 [Toncheva, Elena (1981). Manastirat Golyam Skit – shkola na „Bolgarskiy rospev". T. 1. Sofia: Muzika, 1981].

Тончева, Елена (2006). Православна музика в България – музикални паметници. – В: **Флорос, Константин**. *Въведение в невмознанието.* София: ИИзк – БАН, 2006, с. 252 – 264 [Toncheva, Elena (2006). Pravoslavna muzika v Bulgaria – muzikalni pametnitsi. – In: Floros, Constantin. Einfuehrung in die Neumenkunde. Sofia: IAS – BAS, 2006, s. 252 – 264].

Тюлев, Димитър (1906). Старобългарско църковно пение. – В: *Музикален вестник*, год. 3, № 3 – 4, януари – февруари 1906, с. 12 – 13 [Tyulev, Dimitar (1906). Starobalgarsko tsarkovno penie. – In: Muzikalen vestnik, god. 3, № 3 – 4, yanuari – fevruari 1906, s. 12 – 13].

Устав на Българския музикален съюз (1904). София: Печатница Ст. Атанасов, 1904 [Ustav na Balgarskiya muzikalen sayuz (1904). Sofia: Pechatnitsa St. Atanasov, 1904].

Хаджигеоргиев, Димитър (1910). Български черковен напев. – В: *Музикален вестник*, год. 7, № 2, 1910, с. 1 – 2 [Hadzhigeorgiev, Dimitar (1910). Balgarski cherkoven napev. – In: Muzikalen vestnik, god. 7, № 2, 1910, s. 1 – 2].

Христов, Добри (1932). Болгарский роспев и източният църковен напев. По повод на един ръкописен труд на Ат. И. Манов. Ръкопис. НА – БАН, ф. 16к, оп. 1, а.е. 322 [Hristov, Dobri (1932). Bolgarskiy rospev i iztochniyat tsarkoven napev. Po povod na edin rakopisen trud na At. I. Manov. Rakopis. SA – BAS, f. 16k, op. 1, a.e. 322].

Христов, Добри (1967а). Кое е истинското българско църковно пеене? – В: **Кръстев, Венелин** (съст.). *Музикално-теоретическо и публицистическо наследство. Т. 1.* София: БАН, 1967, с. 286 – 296 [Hristov, Dobri (1967a). Koe e istinskoto balgarsko tsarkovno peene? – In: Krastev, Venelin (sast.). Muzikalno-teoretichesko i publitsistichesko nasledstvo. T. 1. Sofia: BAS, 1967, s. 286 – 296].

Христов, Добри (1967б). Музиката у нас около освободителната ни епоха и последствията от нея върху по-късното ни индивидуално творчество. – В: **Кръстев, Венелин** (съст.). *Добри Христов. Музикално-теоретическо и публицистическо наследство. Т. 1.* София: БАН, 1967, с. 305 – 313 [Hristov, Dobri (1967b). Muzikata u nas okolo osvoboditelnata ni epoha i posledstviyata ot neya varhu po-kasnoto ni individualno tvorchestvo. – In: Krastev, Venelin (sast.). Dobri Hristov. Muzikalno-teoretichesko i publitsistichesko nasledstvo. T. 1. Sofia: BAS, 1967, s. 305 – 313].

Хърков, Стефан (2003). Многогласно пеене и културна идентичност през Българското възраждане. – В: *Българско музикознание*, 2003, № 4, с. 84 – 91 [Harkov, Stefan (2003). Mnogoglasno peene i kulturna identichnost prez Balgarskoto vazrazhdane. – In: Bulgarian Musicology, 2003, № 4, s. 84 – 91].

Ценова, Миглена (2002). Хорове и хормайстори в българския оперен театър. Градската хорова култура до средата на 40-те години на XX в. като предпоставка за възникване на музикални театри в България. София: ИИзк – БАН, 2002, дисертация, ръкопис [Tzenova, Miglena (2002). Horove i hormaystori v balgarskiya operen teatar. Gradskata horova kultura do sredata na 40-te godini na XX v. kato predpostavka za vaznikvane na muzikalni teatri v Bulgaria. Sofia: IAS – BAS, 2002, disetatsiya, rakopis].

Шалдев, Христо (1926а). За старобългарското църковно пение. – В: *Музикален вестник*, год. 10, № 14 – 15, 1 април 1926, с. 3 – 4 [Shaldev, Hristo (1926a). Za starobalgarskoto tsarkovno penie. – In: Muzikalen vestnik, god. 10, № 14 – 15, 1 april 1926, s. 3 – 4].

Шалдев, Христо (1926б). За старобългарското църковно пение. – В: *Музикален вестник*, год. 10, № 16 – 17, 12 юни 1926, с. 2 – 5 [Shaldev, Hristo (1926b). Za starobalgarskoto tsarkovno penie. III. – In: Muzikalen vestnik, god. 10, № 16 – 17, 12 yuni 1926, s. 2 – 5].

Шалдев, Христо (1926в). За старобългарското църковно пение. – В: *Музикален вестник*, год. 10, № 18 – 19, 5 август 1926, с. 2 – 4 [Shaldev, Hristo (1926v). Za starobalgarskoto tsarkovno penie. – In: Muzikalen vestnik, god. 10, № 18 – 19, 5 avgust 1926, s. 2 – 4].

Шалдев, Христо (1929). За старобългарското църковно пение. IV. – В: *Музикален вестник*, год. 11, № 6 – 7, 25 януари 1929, с. 2 – 3 [Shaldev, Hristo (1929). Za starobalgarskoto tsarkovno penie. IV – In: Muzikalen vestnik, god. 11, № 6 – 7, 25 yanuari 1929, s. 2 – 3].

Шулговски, Алексей (1906). Старобългарско черковно пение. – В: *Музикален вестник*, год. 3, № 5, март 1906, с. 3 – 4 [Shulgovski, Aleksey (1906). Starobalgarsko cherkovno penie. – In: Muzikalen vestnik, god. 3, № 5, mart 1906, s. 3 – 4].

Явихме на времето… (1907). Явихме на времето за решението на комисията… Музикална хроника. – В: *Музикален вестник*, год. 5, № 1,

ноември 1907, с. 8 [Yavihme na vremeto… (1907). Yavihme na vremeto za reshenieto na komisiyata… Muzikalna hronika. – In: Muzikalen vestnik, god. 5, № 1, noemvri 1907, s. 8].

Япова, Кристина (1999). Добри Христов и идеята за личността и общността. София: РИВА, 1999 [Yapova, Kristina (1999). Dobri Hristov i ideyata za lichnostta i obshtnostta. Sofia: RIVA, 1999].

Япова, Кристина (2006). Църковност и музикално мислене. С примери от творчеството на Добри Христов. София: ИИзк – БАН, 2006 [Yapova, Kristina (2006). Tsarkovnost i muzikalno mislene. S primeri ot tvorchestvoto na Dobri Hristov. Sofia: IAS – BAS, 2006].